

JAV RYTINIŲ VALSTIJŲ LIETUVIŲ TAUTININKŲ TELKIMASIS
1941–1943 METAIS: NUO LIETUVIŲ AMERIKIEČIŲ TAUTININKŲ
SĄJUNGOS IKI LIETUVIŲ AMERIKIEČIŲ TAUTININKŲ CENTRO

JUOZAS SKIRIUS

ISSN 1392-0588 (spausdintas)

ISSN 2335-8769 (internetinis)

Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių išėivijos institutas,
Lietuva

<https://doi.org/10.7220/2335-8769.81.2>

2024. 81

SANTRAUKA. Straipsnyje nagrinėjama JAV lietuvių tautininkų rimčiausia problema – atskirų grupių konsolidacija. Susiskaldymas kliudė ne tik visoms JAV lietuvių patriotinėms srovėms bendradarbiauti, bet ir patiems tautininkams veikti. Dėmesys kreipiamas į JAV rytų valstijų tautininkų bandymą Antrojo pasaulinio karo metais suvienyti savo jėgas, siekiant visos JAV lietuvių tautininkų srovės vienybės. Tuo tikslu Niujorke-Brukline veikusi Lietuvių amerikiečių tautininkų sąjunga (angl. *Lithuanian American National Association*, 1940–1943) 1943 metais perorganizuojama į Lietuvių amerikiečių tautininkų centrą (angl. *Lithuanian American National Center*), viliantis, kad šis centras (toliau – Centras) taps vienijimosi ašimi. Pakeitus vadovybę pavyko vietos tautininkų jėgas konsoliduoti. Tačiau ir toliau buvo prieštaravimų su JAV vakarų valstijų tautininkais, kurie nuo 1941 metų birželio 7–8 dienos telkėsi naujoje organizacijoje – Lietuvai vaduoti sąjunga (angl. *League for the Liberation of Lithuania*) Klivlende ir rodė didesnę aktyvumą. Ir vieni, ir kiti siekė vadovauti JAV lietuvių tautinės srovės judėjimui, tai ir buvo viena iš nesusikalbėjimo priežasčių. Nors organizacijos iki pat 1949 metų liko gana savarankiškos, bet bendri Lietuvai vaduoti veiksmai buvo geranoriškai derinami. Keliami problema – istorikų dar nenagrinėtas klausimas, o panaudoti šaltiniai pirmą kartą įtraukti į tyrimą.

RAKTAŽODŽIAI: Antrasis pasaulinis karas, JAV lietuviai, Lietuvių amerikiečių tautininkų sąjunga, Lietuvių amerikiečių tautininkų centras, Niujorkas, Kazys Karpius, Vytautas Abraitis.

IVADAS

Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais iš visų JAV lietuvių ideologinių srovių (katalikų, socialistų, tautininkų ir komunistuojančiųjų) tautininkai buvo labiausiai susiskaldžiusi srovė – 1940–1948 metais egzistavo net trys tautininkų centrai: Niujorke, Klivlende ir Čikagoje. Jau Lietuvai praradus nepriklausomybę, 1940 metų rugsėjo 1–2 dienomis Filadelfijoje įvykęs tautininkų seimas siekė suvienyti savo jėgas, bet išėjo priešingai – šalia jau veikusios Amerikos lietuvių tautinės sandaros, kurios nariai vertinami kaip kairieji tautininkai, artimesni Lietuvos valstiečiams liaudininkams, susikūrė dar viena tautinė organizacija – Lietuvių amerikiečių tautininkų sąjunga (toliau – LATS) su savo Lietuvių tautos fondu (toliau – LTF)

Niujorke. Deja, naujoji organizacija nepajėgė atlikti tautininkų vienijimosi funkcijos. Tiesa, minėtas seimas pritarė bendrai JAV lietuvių, patriotiškai nusiteikusių organizacijų, veiklai ir 1940 metais delegavo tris savo atstovus – Miką Vaidylą, Petrą Pivaroną ir Kazį Karpių – į įkurtą Lietuvai gelbėti tarybą, kuri vėliau pervadinta į Amerikos lietuvių tarybą (toliau – ALT). 1941 metais tautininkai traukiasi iš ALT, lieka tik „Sandaros“ (ALTS) atstovai. Taip atsiranda dar viena priežastis gilinti atskirtį tarp tautininkų. Vadinasi, išlieka JAV lietuvių tautininkų svarbiausias organizacinis tikslas – telkti savo gretas, vienyti fondus (Skirius 2012: 30–31).

Patys tautininkai pripažino, kad po minėto seimo LATS pirmininkas dr. Bladas K. Vencius daug laiko ir pastangų eikvojo siekdamas sujungti LTF ir ALTS kontroliuojamą Lietuvos nepriklausomybės fondą (pirmininkas Viljamas Laukaitis) bei naujos organizacijos tinklo išplėtimui pritraukti vadinamuosius JAV vakarų valstijų lietuvius tautininkus (*Tautinės minties keliu* 1979: 275). Tačiau visos Venciaus ir jo šalininkų pastangos nedavė vaisių. Mat, kaip rašė savaitraščio „Dirvos“ redaktorius Karpius, „mūsų tarpe yra keli vyrukai, kurie tam tikrose vietose pirmiau atsiradę ir švaistydami sumaišo vandenį, ir papykina kitus mūsų veikėjus, dėl to ir rimto darbo ten nesulaukiame“¹. Anot redaktoriaus, buvo matyti tų „kelių vyrukų“ noras, kad jie būtų pripažinti, kaip visų tautininkų vadovai. O tai kirtosi su kitų veikėjų interesais. Be to, JAV vakarų tautininkai², reikšdami nepasitenkinimą bendros organizacijos – Amerikos lietuvių tarybos – tariamu neveiklumu ir jos priešišškumu į JAV atvykusiam Lietuvos prezidentui Antanui Smetonai, 1941 metų birželio 7–8 dienomis „Tabor Farmoje“ (Mičigano valstija) įkūrė naują organizaciją – Lietuvai vaduoti sąjungą (toliau – LVS) (Skirius 2021: 137–155). Tokia padėtis tarp kai kurių JAV rytų valstijų tautininkų sukėlė nesusipratimą ir grėšė toliau gilėsiąčiu skilimu. Pavyzdžiui, liepos 28 dieną Lietuvių tautininkų klube Bruklinė įvyko LATS vadovybės susirinkimas, kur buvo aptartas LVS susikūrimas, jos tikslas. Buvo pastebėta, kad LVS ir LATS „tikslai taktikos žvilgsniu“ yra skirtingi³. JAV rytų tautininkai suprato, kad LVS – tai tautininkų organizacija, nukreipta „į išorę“ – veikti Lietuvos nepriklausomybės „atstatymo“ klausimu, o LATS – tai JAV lietuvių tautininkų centrinė organizacija – veikimas nukreiptas „į vidų“, vienijant visus tautininkus. Deja, JAV vakarų tautininkai taip negalvojo. Vadinasi, LATS vadovybei reikėjo peržiūrėti savo programos nuostatas, rasti glaudesnius kontaktus tarp LVS ir LATS, taip pat ir su „Sandaros“ veikėjais. Tam buvo bandoma pasinaudoti metiniu LATS seimu, vykusiu 1941 metų spalio 19 dieną Bruklinė.

¹ 1941 06 09 K. Karpiaus iš Klivlendo laiškas Vytautui Širvydui Niujorke. *Amerikos lietuvių kultūros archyvas*. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 10, lapai nenumeruoti (toliau – l. n.).

² Straipsnio tekste trumpinami įvardijimai: vietoj *JAV rytų valstijų lietuvių tautininkai* rašoma *JAV rytų tautininkai* ir vietoj *JAV vakarų valstijų lietuvių tautininkai* rašoma *JAV vakarų tautininkai*.

³ Praeivis J. Iš Liet. Am. tautininkų sąjungos veikimo. *Dirva*, 1941 rugpjūčio 15, nr. 33, 5.

Šio straipsnio temos klausimai netyrinėti lietuvių istoriografijoje. Straipsnio tikslas – nušviesti JAV rytų tautininkų veikloje procesus, kuriais siekta tautininkų vienybės, stiprinant tautinės srovės vaidmenį JAV lietuvių išeivijoje. Tyrimo metu buvo siekiama išsiaiškinti ir aprašyti JAV rytų tautininkų reorganizacijos priežastis, rezultatus, ryšius su JAV vakarų tautininkais.

Straipsnis grindžiamas dar neskelbtais šaltiniais, svarbiausi iš jų – archyviniai dokumentai, saugomi Amerikos lietuvių kultūros archyve (toliau – ALKA), Putname (JAV), Vytauto Širvydo fonde. Aktyvaus JAV lietuvių žiniasklaidininko Širvydo gausiame fonde yra išsaugotas jo susirašinėjimas su JAV vakarų tautininku, vienu jų vadovų, „Dirvos“ redaktoriumi Karpiumi ir su JAV rytų tautininku, vienu jų vadovų Juozu Sagiu⁴. Jų korespondencija atskleidžia organizacijos LATS pertvarkymo priežastis, ryšius tarp JAV rytų ir vakarų tautininkų, vienu ir kitų tikslus bei veikimą. Aiškumo tais klausimais suteikia ir Antano Smetonos susirašinėjimas su tautininkų veikėjais Vytautu Abraičiu, Ksaveru Strumskiu ir jau minėtu Karpiumi⁵. Nemažai svarbios informacijos skelbė to meto JAV lietuvių tautininkų spauda – savitraščiai „Dirva“ ir „Vienybė“. Neturint išsaugotų JAV rytų tautininkų organizacijų archyvų, spauda iš dalies tai kompensuoja. Laikraščiai spausdino JAV lietuvių seimų ir konferencijų protokolus, diskusinius straipsnius, redakcijos nuomonę, eilinių išeivių pasisakymus. Visa tai padeda bent iš dalies atkurti to meto išeivijos veiklos vaizdą, konkrečius įvykius, o šiuo atveju – JAV rytų tautininkų veiklos persiorganizavimo 1941–1943 metais procesą ir pasekmes.

LIETUVIŲ AMERIKIEČIŲ TAUTININKŲ SĄJUNGOS PIRMASIS METINIS SUSIRINKIMAS IR NUTARIMAI

Apie numatomą LATS suvažiavimą veikėjai viešai prakalbo 1941 metų rugsėjo 18 dieną LATS Centro valdybos susirinkime Tautininkų klube, Bruklina. Buvo pranešta, kad išsiuntinėti kvietimai pagal turimus adresus pavieniams tautininkų veikėjams ir organizacijoms ir jau gauta palankių atsiliepimų dėl suvažiavimo. Aiškėjo, jog LATS Centro valdyba gana aktyviai veikia – palaiko ryšius su Baltijos tautų atstovais, dalyvavo jų susirinkime, skirtame bendram savo tautų gelbėjimui, siekiant atgauti nepriklausomybę. Be to, palaiko ryšį su JAV Raudonuoju Kryžiumi, ieškoma jo pagalbos ištremtiems į Rusijos gilumą lietuviams. Susirinkimo metu buvo pažymėta, kad neužtenka vienos LATS atstovų darbuotės, reikia platesnės visuomenės pagalbos ir pritarimo. Tam ir šaukiamas LATS suvažiavimas, kur

⁴ Amerikos lietuvių kultūros archyvas (toliau – ALKA). Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 9 ir b. 10, l. n.

⁵ *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 1999.

dalyvautų ir pavieniai veikėjai, ir patriotinės organizacijos⁶. Aiškėjo, jog tautininkų veiklai pasigendama paramos iš platesnės lietuvių išeivijos. Gal greičiau kalbama apie tautininkų autoriteto silpnumą išeivių visuomenėje.

JAV lietuvių tautininkų laikraštyje „Dirva“ spalio 3 dieną buvo papildomai paskelbtas konkretesnis pranešimas, kad spalio 19 dieną Niujorke (Daukanto salėje, 950 Jamaica Ave, Cypress Hills) LATS šaukia savo narių ir pritarėjų suvažiavimą. Buvo net patikslinta, kad ne nariai, kurie dalyvaus suvažiavime, nebus verčiami stoti į sąjungą, bet bus laukiami jų patarimai ir talka bendram darbui⁷. Kaip skelbė pranešimas, JAV lietuviai dar nėra pasiruošę pasirūpinti pagalba Lietuvai, daugelis „tariamai „vadukų“ paskendę tuščiuose ginčiuose“ ir tautininkams metas susitelkti į didesnius darbus. Todėl būtina lietuvių kolonijų veikėjams pasitarti, nustatyti tautiško darbo gaires ir suburti organizuotą visuomenės talką⁸. Aiškiai lenkiama į būtinumą tautininkams telktis bendrai veiklai.

Suvažiavimo išvakarėse spaudoje pasirodė aktyvaus tautininko iš Niujorko, advokato Konstantino R. Jurgėlos straipsnis, atskleidžiantis tam tikras tautininkų nesusikalbėjimo priežastis ir suvažiavimo tikslus. Kad tautinės srovės žmonės neranda bendros kalbos, tam įtaką, anot jo, daro dvi priežastys. Pirmoji – tai tautininkų spauda, kuri mėgina kuo daugiau rėmėjų sutelkti apie save – kiekvienas laikraštis bando vadovauti viso krašto tautininkų veiklai ir palaiko tarp jų gilų nesutarimą, kurdami savo „centrus“ ir „skirdami“ vadus⁹. Netiesiogiai buvo užmetama Karpiaus vadovaujama savaitraščiui „Dirva“. Antra priežastis, pasak K. R. Jurgėlos, „burbonizmas“ – tai „nenoras ir nemokėjimas užmiršti praeities nesutarimų ir atsisakymas ką naujo išmokti“. Kaip to pavyzdžius straipsnio autorius nurodo JAV lietuvių sukurtus naujus centrus, tarybas ir fondus, kurie jokių darbingumu nepasižymi, bet yra nusiteikę „atstovauti“ JAV lietuvių visuomenei ir kritikuoti kitus¹⁰. Jaučiama, kad autorius abejoja, ar pavyks suvažiavimui (autorius tai įvardija seimu) pasiekti užsibrėžtus tikslus. Jis rašo: „jei pavyks tikrąją sąjungą ir privalomąjį organą – tarybą sukurti iš žmonių, turinčių kūrybinės energijos ir gabumų, tai džiaugsimės pasiekimu, turėsime centrą rytams“. Be to, neatmeta galimybės bendradarbiauti su JAV lietuviais katalikais, santariečiais ir kitais tautininkais¹¹, nuo kurių ne per seniausiai atsiribojo JAV vakarų tautininkai, pirmiausia tas pats Karpis. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad K. R. Jurgėla kalba ne apie visus tautininkus,

⁶ Judris J. Liet. Am. Tautininkų Sąj. Suvažiavimas, ir kitkas. *Dirva*, 1941 rugsėjo 26, nr. 39, 2.

⁷ Tautininkų Seimo Komisija. L.A.T. Sąjungos metinis suvažiavimas. *Dirva*, 1941 spalio 3, nr. 40, 3.

⁸ Ten pat.

⁹ Jurgėla K. R. Tautininkų seimo išvakarėse. *Vienybė*, 1941 spalio 17, nr. 42, 7.

¹⁰ Ten pat.

¹¹ Ten pat.

o apie JAV rytų lietuvių centrą. Vadinasi, pačioje LATS yra problemų, kaip ir tarp visų JAV lietuvių tautininkų – suskilimas, kurį pirmiausia ir reikia likviduoti.

Spalio 19 dieną pirmą metinį LATS seimą atidarė pirmininkas Vencius. Mandatų komisijos vardu Ona Valaitienė pranešė, kad seime dalyvauja 42 asmenys, kurių dalis atstovauja organizacijoms: Lietuvių spaudos klubui, savaitraščiui „Amerikos lietuvis“, Amerikos lietuvių tautininkų klubui, Amerikos lietuvių legiono Dariaus ir Girėno postui nr. 1, Lietuvių piliečių klubui ir „Moterų vienybei“¹². Įdomu pastebėti, kad tarp dalyvavusiųjų nebuvo matyti tautininkų veikėjų nei iš Čikagos, nei iš Klivlendo. Tiesa, dalyvavo Pijus V. Birštonas, T. Cirkulis ir V. Pivaronas iš Pensilvanijos valstijos. Taigi seimo darbas ir sprendimai pirmiausia buvo orientuoti į JAV rytų tautininkus, t. y. Niujorko-Brukline tautininkus, ir jų sutelkimo klausimą.

Po LATS pirmininko įžanginės kalbos buvo sudaryta seimo valdyba, pirmininkaujama svečio Birštono. Jo pavaduotojais išrinkti Edvardas Rudnikas ir Domas Klinga; seimo sekretoriais: Anicetas B. Strimaitis ir Vytautas Abraitis. Taip pat sudarytos Mandatų, Rezoliucijų ir Nominacijų komisijos. Į pirmą posėdį susirinkusieji išklaušė Abraičio parengtą referatą „Lietuvos Nepriklausomybės kovų gairės“ ir Vinco F. Jankausko referatą „Mūsų tautinė veikla“. Po to K. R. Jurgėla perskaitė LATS Steigiamojo seimo, įvykusio 1940 metų rugsėjo 1 dieną Filadelfijoje, protokolą bei jungtinį LATS Vyriausiosios tarybos ir LTF pranešimą – metinę darbų ataskaitą. Šiai medžiagai visi susirinkusieji pritarė¹³. Tiesa, darbo ataskaita nebuvo išviešinta. Bet po seimo Amerikos lietuvių tautininkų klubas Brukline savo biuletenyje atviriau parašė, kad LATS neturi per daug kuo didžiuotis, „pažiūrėjus, kas per metus buvo padaryta – neparodė jokios pažangos ir prarado žmonėse tą prijautumą ir upą, kuris buvo Sąjungos susiorganizavimo pradžioje“¹⁴. Matyt, neatsitiktinai buvo reikalingas šis LATS seimas, kurio tikslas – aptarti nueitą kelią ir numatyti metinį planą į priekį, ieškoti būdų, kaip prie savęs pritraukti daugiau išieivių.

Popietiniame posėdyje K. R. Jurgėla pasiūlė ir gavo pritarimą, kad seimas įgaliotų LTF pakeisti savo registraciją JAV Valstybės departamente, t. y. kad renkamos aukos būtų siunčiamos į Lietuvą per JAV Raudonąjį Kryžį. Taip pat pasiūlė, kad LTF vadovybei būtų suteikta teisė jungtis su kitais fondais. O LATS pirmininkas Vencius plačiau kalbėjo apie lietuvių bendradarbiavimą su kitataučiais: latviais, estais ir ukrainiečiais. Pažymėjo emigracijoje veikiančių lenkų ir rusų pavojingą požiūrį į ateities Baltijos valstybes. Tuos reikalus išdiskutavus buvo pavesta

¹² Lietuvių amerikiečių tautininkų sąjungos seimo protokolas. *Vienybė*, 1941 spalio 31, nr. 44, 5.

¹³ Ten pat.

¹⁴ Pranešimas (Bulletin) No. 5, November 10, 1941 (American Lithuanian National Club, Inc.). LTSC / PLA, f. Vytautas Širvydas, d. 792, b. Amerikos lietuviai tautininkai 1940–1943 m., l. n.

Rezoliucijų komisijai parengti nutarimo projektą¹⁵. Po to pereita prie parengtų nutarimų, kuriuos pristatė Petras Jurgėla, svarstymo.

Vienas iš svarbiausių nutarimų – tai sudaryta komisija (Strimaitis, Klinga, Pranė Lapienė ir Juozas Ginkus), kuri turės užmegzti ryšį su veikiančiais ir nebeveikiančiais fondais, siekiant juos visus sujungti į bendrą Tautos fondą Lietuvos šelpimo reikalams. Nutarta palikti platesnę veikimo laisvę esamiems fondams kaip Tautos fondo skyriams. Įdomu ir tai, kad seimas kreipėsi į visų srovių lietuvių organizacijas „broliškai susivienyti“ ir ragino jas jungtis į Amerikos lietuvių tarybą. Be to, seimas paragino „visas tautines organizacijas jungtis į Lietuvių Amerikoje Sąjungą“, kad galėtų sutelkti ir subendrinti pastangas tautinei veiklai ir Lietuvos nepriklausomybės atgavimui. Aiškiai pasisakė už demokratinę Lietuvos santvarką, „jos gyventojų rinktųjų atstovų tvarkomą“. Tuo pačiu nutarta kreiptis į JAV vyriausybę memorandumu Lietuvos valstybės „atstatymo“ klausimu, bet ir „prašant jos intervencijos, kad Rusijos ištremtieji Lietuvos žmonės nebūtų terorizuojami, skriaudžiami ir marinami, ir kad jie būtų saugiai sugražinami į Lietuvą karo veiksams pasibaigus, arba būtų įvežti į Ameriką karo metu“¹⁶. Deja, svarstymai ir priimti sprendimai nesuartinio JAV rytų tautininkų su JAV vakarų tautininkais. Jų 1941 metais įkurta LVS kaip tik ir buvo išstožimo iš ALT rezultatas, siekiant savarankiškos ir vadovaujančios veiklos. O jų įsteigtas Lietuvių tautinis pagalbos fondas pats siekė sujungti visus tautinius fondus. Tiesa, seimo numatytas Lietuvos šelpimo reikalas tuo metu buvo realiausias būdas pritraukti daugiau išeivijos.

Seimo darbo pabaigoje buvo išrinkta LATS nauja valdyba: pirmininkas – Vencius, pavaduotojai: Birštonas, P. Jurgėla ir Petras Šlapikas, sekretoriai: Abraitis ir Antanas Alekna, išdininkas – Juozas Sagys, reikalų vedėja – K. R. Jurgėla, finansų sekretorius – V. Rozenbergas, izdo globėjai: Vincas J. Vyšnius, Antanas Mikalauskas ir Petras Vesys, nariai: Jonas C. Baltus ir Jurgis Puidokas. Kartu buvo išrinkti ir LTF valdytojai: pirmininkas Ginkus, pavaduotojai: Violeta Tysliavienė ir Elena Jurgėlienė, finansų sekretorė Lapienė ir sekretorius V. F. Jankauskas¹⁷. Seimo darbas buvo užbaigtas vakariene.

Apie naujos LATS vadovybės veiklą nedaug rašoma JAV lietuvių tautininkų spaudoje. Ką nors detaliau be jų organizacijos archyvo (nežinia, ar jis išliko) pasakyti yra gana sudėtinga. Tačiau patys tautininkai pastebėjo, kad LATS pirmininkui Venciui išitraukus į neišsprendžiamus ginčus su Čikagos, Klivlendo ir Detroito tautininkų veikėjais, kas kam turi paklusti, organizacija pradėjo prarasti autoritetą ne tik visuomenėje, bet ir tarp LATS steigėjų. Tautininkų veikėjas Sagys rašė, jog

¹⁵ Lietuvių amerikiečių tautininkų sąjungos seimo protokolas. *Vienybė*, 1941 spalio 31, nr. 44, 5.

¹⁶ Ten pat.

¹⁷ Ten pat.

Vencius susikivirčio su K. R. Jurgėla, konfliktavo su vietos tautininkų veikėjais Mikalausku, Strimaičiu ir Strumskiu¹⁸. Taigi, stipriai susiskaldžiusi LATS nesugebėjo sušaukti antrą metinį LATS seimą 1942 metų rudenį. Ir pats pirmininkas Vencius, nusivylęs nesėkmėmis sujungti visus JAV lietuvių tautininkus ir negaudamas jokios paramos iš kitų lietuvių kolonijų, pasitraukė iš visuomeninės veiklos (*Tautinės minties keliu* 1979: 275). Apie tokią neperspektyvią LATS vadovų poziciją ne kartą apgailėstavo tautininkų veikėjas Karpus. Jis viename laiške žiniasklaidininkui Širvydui rašė, jog jeigu Vencius ir K. R. Jurgėla suprastų, kiek naudos būtų dirbant vieningai, ir jeigu jie prisidėtų prie vienybės, tai „mes, tautinė srovė, tikrai galėtume paimti visą Amerikos lietuvių visuomenės vadovybę į savo rankas“¹⁹. Tautininkų vadovybė puikiai suprato vieningos veiklos reikšmę, ieškojo būdų kaip susitarti ir susitelkti. Jeigu susijungtų LATS ir LVS, kaip svarstė Sagys, mes „tautininkai pasijusime stipresni ir kitų partijų vadovybės žinos su kuo tartis. Dabar net kai kada ir negali nustebti, kad jie mus ignoruoja“²⁰. Bet pirmiausia reikėjo sustiprinti LATS. Sagys net prašė Širvydo, kaip turinčio autoritetą tarp tautininkų, būti tarpininku pirmiausia tarp JAV rytų lietuvių tautininkų veikėjų. Matome, kad 1943 metų vasario 7 dieną įvyko eilinis „tautininkų susitarimo susirinkimas“: iš vienos pusės dalyvavo Baltus, Abraitis, Ginkus, Sagys, o iš kitos – Strumskis, Mikalauskas ir Klinga, kurie buvo atskilę nuo LATS (jie buvo didesni bendravimo su Smetona šalininkai). Susirinkę sutarė toliau bendradarbiauti. O stiprinant LATS, jos pagrindu „sudaryti taip vadinamą Tautininkų Centrą“²¹.

Aptariamu laikotarpiu tautininkų tam tikra veikla JAV rytinėje pakrantėje labiau matyti jų smulkesnėse organizacijose. Iš kurių išsiskiria Tautininkų klubas Bruklina, įsteigtas 1928 metais ir daug dėmesio skyręs kultūrinei veiklai. Klubo veikloje dalyvavo didesnė LATS narių dalis. LATS vadovybė klube dažnai rengdavo susirinkimus.

PASIRUOŠIMAS LIETUVIŲ AMERIKIEČIŲ TAUTININKŲ SĄJUNGOS PERTVARKYMOUI IR ANTANO SMETONOS KVIETIMAS

Pertvarkant LATS ir tuo klausimu šaukiant konferenciją, veikėjams kilo mintis pasikviesti ir Smetoną kaip garbės svečią. Tuo tikėjosi sustiprinti JAV rytų tautininkų autoritetą. „Dirvos“ redaktorius Karpus, turėdamas artimesnį ryšį su

¹⁸ 1942 08 26 J. Sagio laiškas V. Širvydui į Niujorką. ALKA. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 9, l. n.

¹⁹ 1942 08 23 K. Karpiaus iš Klivlendo laiškas Vytautui Širvydui į Niujorką. ALKA. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 10, l. n.

²⁰ 1943 01 24 J. Sagio laiškas V. Širvydui į Niujorką. ALKA. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 9, l. n.

²¹ 1943 02 12 J. Sagio laiškas V. Širvydui į Niujorką. Ten pat.

Lietuvos prezidentu ir žinodamas kai kuriuos jo planus, 1943 metų balandžio 17 dieną rašydamas Širvydui patvirtino, kad Bruklino veikėjai „jau pusę metų kalbasi apie pakvietimą p. Prezidento į tautininkų susirinkimą“²². Žinome, kad balandžio 4 dieną Tautininkų klube Bruklina susirinkę 19 tautininkų veikėjų, atstovaujančių 11 organizacijų, posėdyje svarstė ir sudarė Laikiną komitetą (pirmininkas Abraitis ir sekretorius Sagys), kad išplėstų ir pagyvintų JAV lietuvių tautininkų veiklą ne tik Niujorke, bet ir kitose vietose²³. Posėdyje Strumskis informavo, kad turi iš Smetonos gautą laišką, kuriame jis sutinka atvykti į Niujorką, jeigu tautininkai pakvies į renginį. Susirinkusieji tam pritarė ir nutarė laikinai LATS pertvarkos komisijai (Mikalauskas, Albinas S. Trečiokas, Ginkus, Abraitis, Sagys ir Strumskis) pavesti galutinai nustatyti, kada ir kokia forma įvyks renginys²⁴. Tiesa, iš Smetonos atsakymo jaučiamas lyg ir sutikimas dalyvauti, bet primenama, kad jam būtų nepatogu dalyvauti organizacijos diskusijose, nes tai JAV lietuvių „naminė byla“, t. y. JAV piliečių reikalai. Tačiau pažadėjo išsakyti savo nuomonę. Jam, kaip jis rašė, nesvarbu, kokio pobūdžio bus tautininkų susirinkimas, bet svarbu, kad „jis vestų į vienybę, į tvirtesnę ir darbingesnę lietuvių organizaciją“²⁵. JAV rytų tautininkų Laikino komiteto balandžio 7 dienos posėdyje buvo suprasta, kad Smetona 1943 metų gegužės 30 dieną dalyvaus rengiamoje konferencijoje Bruklina ir tai paskelbė spaudoje. Tikėjosi, kad prezidento dalyvavimas pagyvins ir pačią konferenciją. Posėdyje nutarta išsiuntinėti visoms tautinėms organizacijoms ir tautininkams kvietimus, taip pat kvietimą skelbti spaudoje, kad jeigu kas negaus kvietimų, galėtų atsiųsti savo delegatus. Kvietime buvo pasakyta, kad po konferencijos įvyks vieša Smetonos paskaita²⁶. Bet kai paaiškėjo, jog JAV rytų tautininkų konferencijoje bus svarstomas naujos tautininkų organizacijos kūrimas, prezidentas atsisakė dalyvauti konferencijoje, pageidavo tai pranešti spaudoje („Vienybė“ ir „Amerikos lietuvis“). Nepaisant to, jis neatsisakė patarti, kas ir kaip būtų geriau tautininkams, bet rekomendavo „visiems spiestis apie Lietuvai Vaduoti Sąjungą“, kaip apie jau visuomenėje žinomą ir įsitvirtinusią organizaciją²⁷. Smetonos apsisprendimui nevykti įtakos turėjo ir Karpis, kuriam visas JAV rytų tautininkų sumanymas

²² 1943 04 17 K. Karpiaus iš Klivlendo laiškas Vytautui Širvydui į Niujorką. ALKA. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 10, l. n.

²³ Rep. Tautininkai sudarė centralinį komitetą. *Vienybė*, 1943 balandžio 9, nr. 15, 6.

²⁴ 1943 04 05 X. Strumskio iš Bruklino laiškas A. Smetonai į Klivlandą. *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 1999, 97.

²⁵ 1943 04 16 A. Smetonos iš Klivlendo laiško X. Strumskiui į Brukliną nuorašas. Ten pat, 99.

²⁶ Šaukiama Rytinių valstybių lietuvių tautinių organizacijų atstovų ir veikėjų konferencija. Konferencijoje dalyvaus Lietuvos prez. Antanas Smetona. Konferencija įvyks gegužės 30 dieną. *Vienybė*, 1943 balandžio 30, nr. 18, 3.

²⁷ 1943 05 18 A. Smetonos laiškas V. Abraičiui į Niujorką. *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 1999, 117.

atrodė, kaip konkurencija LVS, kaip noras vadovauti visiems tautininkams, o centrą turėti Bruklina. Tuo labiau, kaip pažymėjo Karpis, JAV rytų tautininkai „neparodė jokio noro su LVS ką bendro turėti iki šiolei“. Tiesa, pats Karpis buvo įgaliotas LVS valdybos važiuoti į minimą tautininkų konferenciją Bruklina. Kaip jis sakė, važiuo parinkti aukų Oweno J. C. Noremo knygos leidybai²⁸. Iš esmės jis buvo ne tiek aukų rinkėjas, kiek renginio stebėtojas ir LVS atstovas. JAV rytų tautininkų vadovai žinojo Karpio poziciją, nes jis jiems taip pat rašė kritiškus laiškus. Sagys, pasidžiaugęs, jog „pas mus taip gražiai darbas prasidėjo, ir taip sklandžiai eina“, piktinosi, kad Karpis „pradedą maišyti“²⁹. Pastebėtina, kad, deja, niekas – nei LATS, nei LVS vadovai – nenorėjo nusileisti, pasiduoti viena kitos vadovybei. Ir toliau paliekant tautinę srovę suskaldytą.

JAV lietuvių tautininkų vienybės ir aktyvios veiklos klausimai Smetonai yra svarbūs ne tik kaip Lietuvos tautininkų lyderiui. Jis matė išėivijos tautinės srovės potencialias galimybes šiuo sunkiu Lietuvai metu: „Tautininkams Amerikoje būtų lemta vaidinti (ir jie galėtų vaidinti) pirmą paimtį vaidmenį, bet jie vis dar nesusikalba, nenusistato, kaip sklandžiau susitelkus draugėn, kaip išjudinus savo gyvąsias pajėgas.“³⁰ Daug kas tikėjo, kad, Smetonai atvykus į JAV, jam savo autoritetu ir patarimais pavyks suvienyti vietinius tautininkus ir sutvarkyti tautinę srovę³¹. Deja, jo atvykimas į JAV ne tik kad nesuvienijo, bet suskaldė JAV lietuvių bendrą organizaciją ALT ir sukėlė painiavą tarp pačių tautininkų (vieni jų pasisakė už stiprų Lietuvos prezidento parėmimą, kiti piktinosi, jog jis nenori aktyviai palaikyti tautinės srovės). Apie tai ne kartą savo laiškuose Širvydui ir kitiems rašė Karpis, aiškindamas, kad Smetona JAV negali užsiimti politika, be to, jis nori būti lygus visiems lietuviams. Ypač Smetoną piktino tai, kad kai jis kur nors (pradedant Bruklinu ir baigiant Čikaga) nuvyksta, jį tautininkai „tuoj apipuola savo skundais vieni ant kitų <...>, nerodo nieko nuoširdaus, tik palaidumą“³².

Artėjant JAV rytų tautininkų konferencijai 1943 metais, Sagys sakė, jog jeigu jos metu ir nebus visų JAV lietuvių tautininkų sujungimas, tai visgi, atrodo, įvyks rimtas susiartinimas. Jau, anot jo, atsiliepė nemažai organizacijų, tarp kurių trys LVS skyriai ir „Sandaros“ kuopa Bruklina. Kaip pastebėjo Sagys, net anksčiau buvę LATS opozicionieriai iš Bruklino dabar „labai nuoširdžiai ėmė kooperuoti šios konferencijos reikalu <...>. Tai pirmas toks Brooklyno gyvenime atsitikimas,

²⁸ 1943 04 27 ir 05 15 K. Karpiaus laišakai A. Smetonai. Ten pat, 159, 162.

²⁹ 1943 04 29 J. Sagio laiškas V. Širvydui į Niujorką. ALKA. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 9, l. n.; 1943 05 05 K. Karpiaus iš Klivlendo laiškas Vytautui Širvydui į Niujorką. Ten pat.

³⁰ 1943 04 16 A. Smetonos iš Klivlendo laiško X. Strumskiui į Brukliną nuorašas. *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 1999, 99.

³¹ 1941 05 10 B. K. Balučio iš Londono laiškas A. Smetonai. Ten pat, 43.

³² 1943 02 10 K. Karpiaus iš Klivlendo laiškas Vytautui Širvydui į Niujorką. ALKA. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 10, l. n.

kiek siekia mano atmintis.“³³ Tuo pačiu užsiminė, jog prie bendro darbo neprileido Strimaičio, Stasio E. Vitaičio ir Mato Viniko (aktyvūs „Sandaros“ atstovai ir ALT šalininkai), nes jie, anot Sagio, visada trukdė sueiti į bendrą tautininkų organizaciją. Be to, aiškiai pasakė, kad su tais, kurie priešišškai nusiteikę prieš Lietuvos prezidentą Smetoną, nebus palaikomi ryšiai³⁴. Matyti, kad brukliniečiams dabar svarbiausia suvienyti vietines tautininkų jėgas. Tiesa, Sagys pažymėjo, jog bus ir toliau vykdomi buvusio LATS tikslai, tik kitu organizacijos pavadinimu – Tautininkų centru, siekiant pritraukti buvusius opozicionierius. Taip pat užsimena, kad jau yra numatytas ir kitas vadovas – tai Vytautas Abraitis, idėjinis žmogus, dirbantis teisingai ir buvusio organizacinio darbo ašis. Įdomu pastebėti, jog tradiciškai nemažai kalbama apie tautininkų piniginių fondų sujungimą. Keliama mintis, kad yra galimybė pripažinti vieną fondą – LVS kontroliuojamą fondą³⁵. Tai būdas pritraukti JAV vakarų tautininkus. Neatsitiktinai apie tai kalbama, nes brukliniečių fondas tuo metu visiškai negyvybingas. Dar 1940 metų pabaigoje LATS Brukline įkūrė LTF ir nuo gruodžio 6 dienos organizavo atvykusios Jadvygos Tubelienės prakalbų maršrutą po JAV lietuvių kolonijas. Iki 1941 metų balandžio 19 dienos surinko 528 dolerius ir 64 centus, bet turėjo 266 dolerių išlaidų. Vėliau fondo veikla nutrūko. Kai JAV valdžia fondo registraciją atšaukė, 1942 metų liepos 24 dieną valdyba posėdyje nutarė fonde likusius pinigus – 230 dolerių ir 84 centus – pasiųsti Lietuvos pasiuntinybei Vašingtone, kad juos panaudotų lietuviams tremtiniams šelpti (Skirius 2021: 77).

Aptariamam laikotarpiu tautininkų tam tikra veikla JAV rytinėje pakrantėje labiau matyti jų smulkesnėse organizacijose. Iš jų išsiskiria Tautininkų klubas Brukline, kuriame dalyvavo ir didesnė dalis LATS narių. Šiame klube LATS vadovybė dažnai rengdavo susirinkimus ir įvairius susitikimus.

LIETUVIŲ AMERIKIEČIŲ TAUTININKŲ CENTRO SUDARYMAS

1943 metų balandžio 30 dieną tautininkų spaudoje, išskyrus „Dirvą“, buvo paskelbta informacija apie rengiamą JAV rytų lietuvių tautininkų konferenciją Brukline, kviečiant organizacijose išrinktus atstovus dalyvauti. Buvo atkreiptas dėmesys į tarp tautininkų organizacijų ir pavienių asmenų egzistuojantį nuomonių skirtumą, atsiradusį „dėl metodų ir atskirų asmenų – tautininkų ambicijų ir nuomonių nesutikimo“. Toliau pažymima, kad šiuo metu, kai Lietuva jau trejus metus praradusi nepriklausomybę, visi tautininkai yra įsitikinę, kad tik vieningas

³³ 1943 05 16 J. Sagio laiškas V. Širvydui į Niujorką. ALKA. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 9, l. n.

³⁴ Ten pat.

³⁵ Ten pat.

tautinis darbas gali būti našus. Todėl būtina ieškoti susitarimo, vieningumo, norint „savo egzistenciją pateisinti ir padėti Lietuvai atsistatyti“³⁶. Tuo tikslu ir šaukiama konferencija, norint sudaryti JAV rytų lietuvių Tautininkų centrą, o „jeigu jėgos ir sąlygos leistų ir visos Amerikos“³⁷. Organizatoriai ir toliau neslėpė savo platesnių ambicijų sujungti visus JAV lietuvius tautininkus. Be to, paviėšino organizacijos įstatų projektą, kuriame jau kalbama apie „Lietuvių Amerikiečių Tautininkų Centrą“, kurį sudarys visos JAV rytų lietuvių tautinės organizacijos ir pavieniai asmenys, įstoję konferencijos metu, kaip steigėjai ir „visos kitos pareiškusios norą įstoti gali būti priimamos Centran tik steigėjų vienbalsiu nutarimu“. Buvo numatoma „ieškoti priemonių ir imtis žygių, kad būtų pasiektas visų Amerikos Tautinių organizacijų ir tautininkų vieningumas, įtraukiant juos dalyviais šio Centro.“³⁸ Negana to, Centras pretendavo vadovauti Lietuvos vadavimo darbui, kuris bus derinamas tarp Centre esančių organizacijų. (Tai nebuvo priimtina kai kuriems JAV vakarų lietuvių tautininkams, tokiems kaip Karpis, kuris nespausdino savo redaguojamoje „Dirvoje“ minėtos informacijos.) Taip pat numatoma, jog visų į Centrą įstojusių organizacijų fondai bus sujungti į „vieną tautinių organizacijų Fondą Lietuvos reikalams“³⁹.

Prieš konferenciją Lietuvos generalinio konsulato Niujorke vicekonsulas Vytautas Stašinskas susitiko su Sagiu pasikalbėti apie būsimą renginį. Stašinskas iš jo sužinojo, kad konferencijos tikslas – sudaryti visus tautininkus jungiančią nuolatinę organizaciją, kokios iki šiol nėra. Tikisi tautininkų srovę sutvarkyti taip, kaip yra susitvarkę katalikai ir socialistai. Sagys užsiminė, kad bus aptariami ryšiai su LVS, kuri yra „laikino pobūdžio“ ir skirta Lietuvai vaduoti. Užsiminė, kad numatoma pripažinti tautininkų vienintelį fondą – LVS fondą. Jis abejojo, ar bus konferencijoje svarstomi santykiai su ALT, nes, Sagio teigimu, tas klausimas bus pavestas išrinktai valdybai spręsti. Stašinskas stebėjosi, kad konferencijos dienotvarkė paaiškės tik gegužės 28 d.⁴⁰, t. y. labai vėlai, beveik konferencijos išvakarėse.

Kaip fiksuoja konferencijos protokolas, 1943 metų gegužės 30 dienos ryte Tautininkų klube, Brukline, buvo „atidaryta Lietuvių amerikiečių tautininkų

³⁶ Kvietimas tautininkų konferencijon. LTSC / PLA, f. Vytautas Širvydas, d. 792, b. Amerikos lietuviai tautininkai 1940–1943 m., l. n.; Kvietimas į tautininkų konferenciją. *Vienybė*, 1943 gegužės 14, nr. 20, 5.

³⁷ Šaukiama Rytinių valstybių lietuvių tautinių organizacijų atstovų ir veikėjų konferencija. Konferencijoje dalyvaus Lietuvos prez. Antanas Smetona. Konferencija įvyks gegužės 30 dieną. *Vienybė*, 1943 balandžio 30, nr. 18, 3.

³⁸ Ten pat.

³⁹ Ten pat; 1943 04 27 K. Karpiaus laiškas A. Smetonai su priedu (Kvietimo konferencijon projektas). *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 1999, 158–162.

⁴⁰ 1943 05 25 V. Stašinsko iš Niujorko raštas nr. 1867 P. Žadeikiui į Vašingtoną. LCVA, f. 656, ap. 2, b. 751, l. 25.

konferencija tolimesnems tautininkų veiklos gairėms nustatyti⁴¹. Abraitis pasakė įžanginę kalbą, kurioje apibrėžė konferencijos tikslus. Trumpai konferencija sveikino ir daugiau pakviestų dalyvių. Sveikino telegramomis ir laiškais Lietuvos garbės konsulas Antanas O. Šalna, buvęs LATS pirmininkas Vencius, LVS pirmininkas Stasys T. Tamošaitis, LVS veikėjas Pijus J. Žiūris, Širvydas. Buvo užregistruoti 55 konferencijos dalyviai (socialistų dienraštis „Naujienos“ nurodė apie 40), kurių dalis atstovavo 10 organizacijų, tautininkų spaudai („Dirva“, „Vienybė“ ir „Amerikos lietuvis“), satyros žurnalui „Rimbis“ atstovavo Kazys J. Paulauskas iš Bruklino. Pristatyti ir garbės svečiai: Karpius, kaip asmeninis Smetonos atstovas, Jadvyga Tubelienė ir Marija Rima Tubelytė, Aloizas Valušis ir Birutė Valušienė, Hypatija Yčaitė, iš tolimesnių lietuvių kolonijų Bronius F. Simokaitis, Nadas Rastenis, dr. Motiejus J. Colney (Aukštikalnis) ir kt.⁴² Tiesa, tarp dalyvių nebuvo matyti kelių aktyvių vietos veikėjų. Be jau minėto Venciaus, kuriam vadovaujant LATS nusilpo, nebuvo ir K. R. Jurgėlos, kuris stipriai bendrapartiečių kritikuotas už pasisakymus bendradarbiauti su lenkais, su kitų srovių lietuvių veikėjais. Tiesa, jis pats Smetonai neslėpdamas rašė: „Lietuviškoje „politikoje“ esu susitarimo ir vieningumo šalininkas. Todėl dirbu vienijančiuose organuose.“⁴³ Nieko nuostabaus, kad K. R. Jurgėla pasitraukė iš aktyvios veiklos tautininkų organizacijoje ir perėjo dirbti į ALT globojamą Lietuvių informacijos biurą Niujorke.

Baigiantis pirmajai sesijai išrinktas konferencijos prezidiumas: pirmininkas Jonas Tareila, vicepirmininkas Abraitis, sekretoriai Sagys ir Colney. Per konferenciją visas darbas pavestas prezidiumui.

Antra sesija prasidėjo po pietų, kai buvo išrinkta Rezoliucijų komisija, į kurią įėjo Simokaitis, Karpius, Juozas Tysliava, Rastenis ir Abraitis. Perskaičius konferencijos iniciatorių pristatytą pirmo susirinkimo, vykusio 1941 metais, protokolą buvo iškeltas klausimas, ar tautinėms organizacijoms ir paviniams veikėjams reikia bendro Tautininkų centro. Konferencijos dalyviai tam vieningai pritarė. Kartu svarstytas bendradarbiavimas su jau esančiomis Amerikos lietuvių taryba ir Tautine Lietuvos piliečių taryba (toliau – TLPT) (Skirius 2020: 170–207). Po diskusijų nutarta – nieko bendro neturėti su šiomis tarybomis, nes, pažymėta, ALT neatstovauja visų JAV lietuvių ir šios organizacijos nuomonė Lietuvos klausimu skiriasi nuo JAV lietuvių tautininkų. O TLPT, anot konferencijos dalyvių, bando pretenduoti į Lietuvos vyriausybės statusą iševijoje, kas „gali pakenkti našiam Lietuvos

⁴¹ Amerikos lietuvių tautininkų konferencijos protokolas. *Vienybė*, 1943 birželio 18, nr. 25, 5.

⁴² Ten pat; Buvęs. Iš tautininkų konferencijos. *Tėvynė*, 1943 birželio 11, nr. 24, 6.

⁴³ Paulauskas K. J. Tautininkų konferencijoje viešpatavo Smetonos dvasia. Keleivis, 1943 birželio 9, nr. 24, 3; 1943 09 18 K. Jurgėlos laiškas Patikimai A. Smetonai į Klivlendą. *Antano Smetonos korespondencija 1940–1944*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 1999, 140.

atstatymo darbui⁴⁴. JAV valdžios nepalaikoma TLPT nesankcionuota veikla gali sukompromituoti JAV lietuvių pastangas, dalyvaujant Lietuvos laisvinimo veikloje. Karpus TLPT narius pavadino apsišaukėliais, o Simokaitis – „lenkberniais“ (mat TLPT palaikė ryšius su JAV lenkų vadovais).

Konferencijos dalyviai nutarė dirbti su prezidentu Smetona ir Lietuvos pasiuntinybe bei konsulatais, kurie yra sąjungininkų ir neutralių valstybių pripažinti. Konferencija, atmetusi Amerikos lietuvių visuotinio seimo šaukimo mintį, išskėlė visų Amerikos lietuvių tautininkų seimo klausimą. Nutarė: visoms tautininkų organizacijoms susitarus, nustačius laiką ir vietą, tokį seimą sušaukti⁴⁵. Kadangi konferencijoje dalyvavo daugiausia vietos tautininkai, tai tolesnio vienijimosi realiausias kelias, kaip buvo įsivaizduojama, visų JAV lietuvių tautininkų seimas, jungiantis jų organizacijas. Ir tik po to, logiškai mąstant, bus galima kalbėti apie visuotinį Amerikos lietuvių seimą. Nors konferencijos dalyviai pirmiausia sprendė vietos reikalus, niekas netrukdė įteisinti Centrą platesniu pavadinimu – Lietuvių amerikiečių tautininkų centras. Tačiau, kaip rašė konferencijoje dalyvavęs Paulauskas, turėjo būti – „Rytinių Amerikos Valstijų Tautininkų Centras“⁴⁶.

Konferencijoje aptartas ir tautininkų spaudos klausimas, pažymint, kad JAV lietuviai tautininkai neturi savo oficialaus organo, nes esantys tautiškos pakraipos laikraščiai yra privatūs. Buvo nutarta kooperotis ir remti tuos laikraščius, kurie pritars ir skleis tautininkų ideologiją ir jų nuomonę⁴⁷. Kartu organizacija lyg ir įsipareigojo finansiškai prisidėti prie sau palankių laikraščių leidybos.

Neišvengta ir bendro fondo klausimo. Dar kartą pareikšta nuomonė, kad iš visų tautinių fondų yra būtina sudaryti vieną fondą. Šią idėją, kaip pažymėta protokole, būtina plėsti tarp visuomenės ir esančių fondų. Nutarta, kad Tautininkų centras, sudarytas šioje konferencijoje, tuo rūpintųsi ir yra įgaliojamas tartis su esamais fondais. Diskusijose „išreikštas stiprus pageidavimas, kad susitarimo keliu visi tautiniai fondai prisidėtų prie Lietuvai Vaduoti Sąjungos fondo“. Tačiau šis klausimas, siekiant išvengti gilesnio susipriešinimo, Tysliavos siūlymu, paliekamas būsimam visos Amerikos lietuvių tautininkų seimui nuspręsti⁴⁸. Prieš renkant Lietuvių amerikiečių tautininkų centro (toliau – LATC) valdybą, konferencijos dalyviai Centro veiklai suaukojo 64 dolerius, o knygos „Timeless Lithuania“ leidybai

⁴⁴ Amerikos lietuvių tautininkų konferencijos protokolas. *Vienybė*, 1943 birželio 18, nr. 25, 5; Paulauskas K. J. Tautininkų konferencija. *Naujienos*, 1943 birželio 4, nr. 131, 5.

⁴⁵ Ten pat.

⁴⁶ Paulauskas K. J. Tautininkų konferencija. *Naujienos*, 1943 birželio 4, nr. 131, 5; Paulauskas K. J. Tautininkų konferencijoj viešpatavo Smetonos dvasia. *Keleivis*, 1943 birželio 9, nr. 24, 3.

⁴⁷ Amerikos lietuvių tautininkų konferencijos protokolas. *Vienybė*, 1943 birželio 18, nr. 25, 5; Paulauskas K. J. Tautininkų konferencija. *Naujienos*, 1943 birželio 4, nr. 131, 5.

⁴⁸ Ten pat.

finansuoti surinko 250 dolerių ir 25 centus, kuriuos perdavė Karpiui, kaip tos knygos globėjui.

Į LATC valdybą buvo išrinkti: Abraitis – pirmininkas, Ginkus ir Trečiokas – vicepirmininkai, Mikalauskas – išdininkas, Baltus ir Klinga – išdo globėjai, Sagys – sekretorius ir Strumskis – finansų sekretorius. Konferencija priėmė tris rezolucijas: Smetonai, JAV prezidentui Franklinui Delanui Ruzveltui ir įkurto LATC veiklos klausimu. Trečioje rezoliucijoje atskleidžiama LATC esmė – aiškėja, kad yra „sudarytas tarporganizacinis tautinių organizacijų Centras, kuris veiks iki susirinks visų tautininkų Amerikos seimas, kuris išrinks visos Amerikos Tautininkų Centrą“. LATC privalo „atstovauti organizuotą tautišką visuomenę, santykiaujant su kitomis Centre nedalyvaujančiomis ar kitų ideologijų organizacijomis“, o „visos tautinės organizacijos ir pavieniai veikėjai tautininkai pripažįsta koordinacinio Tautininkų Centro reikalą ir pažada remti šio Centro veiklą aukomis bei informacija visais išoriniais savo veiklos klausimais“⁴⁹. Taigi išeina, jog sukurta vieninga JAV rytų lietuvių tautininkų organizacija Bruklinau prisiėmė sau platesnes funkcijas, siekdama tapti laikina visus JAV lietuvių tautininkus vienijančia ir vadovujančia organizacija. Bet galiausiai toks siekis nebuvo priimtinas vadinamiesiems JAV vakarų lietuvių tautininkų vadovams, kurie LATC priėmė kaip vieną iš esamų tautininkų organizacijų. Net ir tautininkų spaudoje ši organizacija buvo įvardijama tik kaip „Tautininkų veikimo centras“⁵⁰.

KONFERENCIJOS VERTINIMAI

Vieno JAV vakarų lietuvių tautininkų veikėjo Karpiaus nuomone, konferencija Bruklinau pasisėkė ta prasme, nes pavyko panaikinti tarpusavio nesusipratimus tarp tų, kurie nori dirbti lietuvišką darbą. Jo matymu, JAV rytų lietuviai su savo LATC turi dabar „ateiti pas mus ir stoti į darbą, vykdytų praktišką vienybę“⁵¹, t. y. prisidėti prie Lietuvai vaduoti sąjungos bendros veiklos. JAV rytų lietuvių tautininkų veikėjas Sagys džiaugėsi, kad konferencija surado daug pritariančiųjų jos nutarimams, ir „tautininkai turi dabar pagrindą organizuotis“. Anot jo, LATC pirmininkas Abraitis jau kėlė mintį, jog visoms tautinėms organizacijoms reikia jungtis į federaciją⁵². Taigi, vėl ryškėja skirtumai.

⁴⁹ Amerikos lietuvių tautininkų konferencijos protokolas. *Vienybė*, 1943 birželio 18, nr. 25, 5.

⁵⁰ Įsteigtas Tautininkų veikimo centras. *Vienybė*, 1943 birželio 4, nr. 23, 6.

⁵¹ 1943 06 18 K. Karpiaus laiškas Vytautui Širvydai į Niujorką. ALKA. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 10, l. n.

⁵² 1943 07 25 J. Sagio laiškas V. Širvydai į Niujorką. ALKA. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 9, l. n.

Tautininkų konferencijos eiga domėjosi JAV lietuviai katalikai ir socialistai. Dar prieš spaudoje paskelbtą konferencijos protokolą socialistų laikraščiai „Naujienos“ ir „Keleivis“ išspausdino konferencijoje dalyvavusio Paulausko įspūdžius, kurie tapo svarbiausiu šaltiniu katalikų ir socialistų kritikams. Mat, kaip pastebėjo Sagys, jo informacija „labai išpūsta ir vienpusiška, paimta tik kas blogiausia, bet gero nematyta“⁵³. Bruklina leidžiamas katalikiškas savaitraštis „Amerika“, redaguojamas Amerikos lietuvių Romos katalikų federacijos prezidento Juozo Laučkos, apgailestavo, kad konferencijoje, bandant sudaryti stiprų tautininkų centrą, pasireiškė kraštutiniai asmenys, kuriems „niekas nenaudinga: nei Amerikos lietuvių vienybė, nei geras Amerikos lietuvių vardas. Ta konferencija <...> priėjo išvados, kad neverta eiti į kontaktą nei su socialistais, nei su katalikais.“⁵⁴ Radikalesnis socialistų savaitraštis „Naujoji gadyinė“, leidžiamas Niujorke, vertino tautininkų konferenciją nesigailėdamas pikty žodžių ir net keiksmažodžių, kaip „tautiški pliuškiai“, „fašistuojančios diktatūros pamazgos“, „smetonlaižių masė“ ir pan. Retorika nesiskyrė nuo komunistuojančių laikraščių. Labiausiai socialistams užkliuvo konferencijoje išreikštas pasitikėjimas Smetona, kaip tautos vadu. Laikraštis ironizavo, kad be vado tautininkams nėra Lietuvos. „Naujoji gadyinė“ pažymėjo, jog JAV lietuvių pažangioji visuomenė, kartu ir tautiškai nusiteikusi tos visuomenės dalis, jiems nepritars⁵⁵. Toks kitų srovių nusiteikimas, atsispindėjęs jų spaudoje, neturėtų stebinti, nes tuo metu jau plačiai kalbama apie visų JAV lietuvių patriotinių organizacijų konferenciją, kurios iniciatorė ALT buvo nepriimtina JAV lietuviams tautininkams.

Tautininkai į katalikų ir ypač socialistų kritiką reagavo pareikšdami, kad jie išsigando JAV lietuvių tautininkų vieningumo. Konferencija pavyko puikiai, nes buvo „išlyginti“ nuomonių skirtumai tarp tautininkų, jie „sucementuoti“ sėkmingesniai visuomeniniam darbui, tad kiekvienas JAV lietuvis turi „džiaugtis, kad stengiamasi bendromis jėgomis eiti į talką atstatyti Lietuvos nepriklausomą valstybę“⁵⁶. Bet tą vienybę, kaip plačiau rašė Klinga, būtent skaldo socialistai su katalikais, įvardydamas juos kaip „internacionalistus-tarybininkus“. Todėl Bruklino konferencija, anot jo, padarė „labai išmintinga žingsnį nutardama nieko bendro neturėti su internacionalistų tarybomis, Lietuvos ar Amerikos“. Be to, kaip pažymi Klinga, Bruklino konferencija turi tapti pavyzdžiu kitų JAV lietuvių kolonijų tautininkams, norint kuo greičiau sušaukti visų Amerikos lietuvių tautininkų kongresą⁵⁷.

⁵³ Ten pat.

⁵⁴ *Amerika*, 1943 birželio 6, nr. 24, 1.

⁵⁵ P. K. Ką Naujoji Gadyinė sako apie tautininkus ir jų konferenciją. *Vienybė*, 1943 birželio 11, nr. 24, 6; Jie neras pritarimo. *Draugas*, 1943 birželio 17, nr. 142, 4.

⁵⁶ Konferencijos dalyvis. Socialistai ir krikščionys demokratai išsigando tautininkų vieningumo. *Vienybė*, 1943 birželio 25, nr. 26, 6.

⁵⁷ Klinga D. Tautininkų konferencijos atgarsiai. Mūsų internacionalistai griaua Lietuvos nepriklausomybės pamatus. *Dirva*, 1943 liepos 28, nr. 30, 3.

Kai LVS metiniame suvažiavime Klivlende 1943 metų liepos 4 dieną buvo aptartas JAV lietuvių tautininkų bendras darbas, žinomas JAV lietuvių žiniasklaidininkas Zigmas Jankauskas pasidžiaugė, kad pagaliau nuspręsta tautinę srovę sutelkti į vieną centrą⁵⁸. Toks pageidavimas išreikštas tautininkų suvažiavimuose Bruklaine ir Klivlende, anot jo, turėtų įkvėpti ir Čikagos tautininkus bei sandariečius sušaukti savo suvažiavimą. Ir reikėtų išrinkti visų trijų suvažiavimų komitetus, numatyti laiką ir vietą bendram tautininkų suvažiavimui ar seimui, kuris išrinktų aukščiausią Centrą, derinti JAV lietuvių bendras akcijas vaduojant Lietuvą⁵⁹. JAV lietuvių tautininkų veiksmai akivaizdžiai rodė jų pastangas įveikti ilgametį susiskaldymą. Tas pastangas apvainikavo 1944 metų vasario 4–5 dienomis tautininkų sušauktas Amerikos lietuvių seimas Niujorke.

IŠVADOS

1. Antrojo pasaulinio karo metu iš visų JAV lietuvių ideologinių srovių (katalikų, socialistų, tautininkų-sandariečių ir komunistuojančių) tautininkai buvo labiausiai susiskaldžiusi srovė. 1940–1948 metais egzistavo net trys tautininkų centrai: Niujorke-Bruklaine, Klivlende ir Čikagoje. Negana to, tuose centruose jautėsi tam tikras pažiūrų susigrupavimas. Tai ypač pastebima JAV rytų valstijų tautininkų organizacijoje LATS, įsikūrusioje Bruklaine. Tarp jos vadovų išryškėjo nuomonių skirtumai, kalbant apie bendradarbiavimą su Amerikos lietuvių tarybos (ALT) grupėmis – sandariečiais, katalikais ir socialistais bei į bendravimą su Antanu Smetona, kuris išvelgė didesnę LVS potencialą nei LATS.
2. LATS vadovybė dėjo pastangas siekdama JAV lietuvių tautinę srovę pajungti savo organizacijos kontrolei, bet tuo tik gilino susipriešinimą su 1941 metais įkurtos LVS vadovybe, kuri tam nepritarė. Vidiniai ir išoriniai LATS prieštaravimai silpnino organizaciją ir jos autoritetą išėivių visuomenėje. Per antrą LATS konferenciją 1943 metais nuspręsta organizaciją pertvarkyti, siekiant vienyti ir telkti vietas tautininkus.
3. LATS perorganizavus į Lietuvių amerikiečių tautininkų centrą, pakeitus vadovybę, atsiribojus nuo ALT šalininkų ir sustiprinus dėmesį Smetonos autoritetui, kaip tautininkų simboliui, pavyko vietas tautininkų pagrindines jėgas konsoliduoti. LATS vadovybė nepraranda vilties, kad Centras taps tautininkų vienijimosi ašimi. Tam ir toliau nepritarė LVS vadovybė.
4. Siekdami glaudesnių ryšių su LVS veikėjais, LATS vadovai kalbėjo, kad visi

⁵⁸ Jankauskas Z. Pagaliau einame prie tvarkos. *Dirva*, 1943 liepos 16, nr. 29, 3.

⁵⁹ Ten pat.

tautiniai fondai, į kuriuos renkamos aukos Lietuvos reikalams, galėtų jungtis prie LVS kontroliuojamo Lietuvių tautinio šalpos fondo, įkurto 1941 metais. Tačiau iki 1949 metų šios dvi tautininkų organizacijos – LATC ir LVS – išliko savarankiškos, o su LVS bendri veiksmai buvo geranoriškai derinami.

LITERATŪRA

Skirius, Juozas. Bendrojo Amerikos lietuvių šalpos fondo kūrimo 1943–1944 metais peripetijos. *Oikos*, 2021, 1(31), 73–90.

Skirius, Juozas. JAV lietuvių ideologinių srovių suartėjimas 1940 06 15–10 15: Lietuvai gelbėti tarybos įkūrimas. *Istorija*, 2012, 3(87), 30–31.

Skirius, Juozas. JAV lietuvių tautininkų Lietuvai vaduoti sąjungos įkūrimas 1941 m. *Lietuvos istorijos metraštis*, 2021, t. 2, 137–155.

Skirius, Juozas. Lietuvos vyriausybės tremtyje organizavimas 1941–1943 m. JAV: Lietuvių tautinės tarybos įkūrimas. *Parlamento studijos*, 2020, nr. 29, 170–207.

Tautinės minties keliu. Lietuvių tautininkijos istoriniai bruožai. Red. Jonas Puzinas ir Jonas P. Palukaitis. Chicago: Amerikos lietuvių tautinės sąjungos leidinys, 1979.

ŠALTINIAI

Amerika, 1943 birželio 6, nr. 24, 1.

Amerikos lietuvių tautininkų konferencijos protokolas. *Vienybė*, 1943 birželio 18, nr. 25, 5.

Antano Smetonos korespondencija 1940–1944. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 1999.

Buęs. Iš tautininkų konferencijos. *Tėvynė*, 1943 birželio 11, nr. 24, 6.

Įsteigtas Tautininkų veikimo centras. *Vienybė*, 1943 birželio 4, nr. 23, 6.

Jankauskas Z. Pagaliau einame prie tvarkos. *Dirva*, 1943 liepos 16, nr. 29, 3.

Jie neras pritarimo. *Draugas*, 1943 birželio 17, nr. 142, 4.

Judris J. Liet. Am. Tautininkų Sąj. Suvažiavimas, ir kitkas. *Dirva*, 1941 rugsėjo 26, nr. 39, 2.

Juozo Sagio laiškas Vytautui Širvydui į Niujorką, 1942 08 26. ALKA. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 9, l. n.

Juozo Sagio laiškas Vytautui Širvydui į Niujorką, 1943 01 24. ALKA. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 9, l. n.

Juozo Sagio laiškas Vytautui Širvydui į Niujorką, 1943 02 12. ALKA. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 9, l. n.

Juozo Sagio laiškas Vytautui Širvydui į Niujorką, 1943 04 29. ALKA. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 9, l. n.

Juozo Sagio laiškas Vytautui Širvydui į Niujorką, 1943 05 16. ALKA. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 9, l. n.

Juozo Sagio laiškas Vytautui Širvydui į Niujorką, 1943 07 25. ALKA. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 9, l. n.

Jurgėla K. R. Tautininkų seimo išvakarėse. *Vienybė*, 1941 spalio 17, nr. 42, 7.

Kazio Karpiaus iš Klivlendo laiškas Vytautui Širvydui į Niujorką, 1941 06 09. ALKA. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 10, l. n.

Kazio Karpiaus iš Klivlendo laiškas Vytautui Širvydui į Niujorką, 1943 02 10. ALKA. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 10, l. n.

Kazio Karpiaus iš Klivlendo laiškas Vytautui Širvydui į Niujorką, 1942 08 23. ALKA. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 10, l. n.

Kazio Karpiaus iš Klivlendo laiškas Vytautui Širvydui į Niujorką, 1943 04 17. ALKA. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 10, l. n.

Kazio Karpiaus iš Klivlendo laiškas Vytautui Širvydui į Niujorką, 1943 05 05. ALKA. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 10, l. n.

Kazio Karpiaus iš Klivlendo laiškas Vytautui Širvydui į Niujorką, 1943 06 18. ALKA. Vytauto Širvydo fondas, d. 13, b. 10, l. n.

Konferencijos dalyvis. Socialistai ir krikščionys demokratai išsigando tautininkų vieningumo. *Vienybė*, 1943 birželio 25, nr. 26, 6.

Klinga D. Tautininkų konferencijos atgarsiai. Mūsų internacionalistai griaua Lietuvos nepriklausomybės pamatus. *Dirva*, 1943 liepos 28, nr. 30, 3.

Kvietimas tautininkų konferencijon. LTSC / PLA, f. Vytautas Širvydas, d. 792, b. Amerikos lietuviai tautininkai 1940–1943 m., l.n.

Lietuvių amerikiečių tautininkų sąjungos seimo protokolas. *Vienybė*, 1941, spalio 31, nr. 44, 5.

Paulauskas K. J. Tautininkų konferencijoj viešpatavo Smetonos dvasia. *Keleivis*, 1943 birželio 9, nr. 24, 3.

Paulauskas K. J. Tautininkų konferencija. *Naujienos*, 1943 birželio 4, nr. 131, 5.

P.K. Ką Naujoji Gadynė sako apie tautininkus ir jų konferenciją. *Vienybė*, 1943 birželio 11, nr. 24, 6.

Praeivis J. Iš Liet. Am. tautininkų sąjungos veikimo. *Dirva*. 1941, rugpjūčio 15, nr. 33, 5.

Pranešimas (Bulletin) No. 5, November 10, 1941 (American Lithuanian National Club, Inc.). LTSC / PLA, f. Vytautas Širvydas, d. 792, b. Amerikos lietuviai tautininkai 1940–1943 m., l. n.

Rep. Tautininkai sudarė centralinį komitetą. *Vienybė*, 1943 balandžio 9, nr. 15, 6.

Šaukiama Rytinių valstybių lietuvių tautinių organizacijų atstovų ir veikėjų konferencija. Konferencijoje dalyvaus Lietuvos prez. Antanas Smetona. Konferencija įvyks gegužės 30 dieną. *Vienybė*, 1943 balandžio 30, nr. 18, 3.

Vytauto Stašinsko iš Niujorko raštas nr. 1867 Povilui Žadeikiui į Vašingtoną, 1943 05 25. LCVA, f. 656, ap. 2, b. 751, l. 25.

Tautininkų Seimo Komisija. L.A.T. Sąjungos metinis suvažiavimas. *Dirva*, 1941, spalio 3, nr. 40, 3.

Juozas Skirius

Vytautas Magnus University, Lithuanian Emigration Institute, Lithuania

LITHUANIAN NATIONALISTS IN THE EASTERN UNITED STATES 1941–1943: FROM THE LITHUANIAN AMERICAN NATIONAL ASSOCIATION TO THE LITHUANIAN AMERICAN NATIONAL CENTER

SUMMARY. This article examines the most serious problem of Lithuanian nationalists in the USA: the consolidation of fragmented groups. This fragmentation caused problems not only for the cooperation of all patriotic groups among Lithuanian Americans but also for the activities of the nationalists themselves. The focus is on the attempts of the nationalists of the Eastern States of the USA to unite their forces during the World War II to achieve unity of the entire Lithuanian nationalist movement in the USA. To this end, the Lithuanian American National Association, operating in New York-Brooklyn (1940–1943), was reorganized in 1943 into the Lithuanian American National Center, maintaining the hope that the Center would become a focal point for unification. By changing leadership, local nationalist forces managed to consolidate. However, there were still contradictions with the nationalists of the Western States of the USA, who, from 7-8 June 1941 onwards, concentrated in a new organization, the Union for the Liberation of Lithuania, in Cleveland, and showed greater activity. Both groups wanted to lead the Lithuanian nationalist movement in the USA which was one of the reasons for their disagreements. Although the organizations remained quite independent until 1949, the common actions for the liberation of Lithuania were coordinated in good faith. The issue at hand is one that has not yet been explored by historians, and the sources used are included for the first time in the study.

KEYWORDS: World War II, Lithuanian Americans, Lithuanian American National Association, Lithuanian American National Center, New York, Kazys Karpius, Vytautas Abraitis.